

Małgorzata Maria FIJAŁ 

Uniwersytet Jagielloński

fijalmaalgorzata@gmail.com

KILKA UWAG O EWOLUCJI WŁOSKIEGO SYSTEMU PARTYJNEGO

CZY MOŻEMY MÓWIĆ O KOŃCU DRUGIEJ REPUBLIKI?

ABSTRACT A Few Notes on the Evolution of the Italian Party System. Can We Talk about the End of the Second Republic?

This article is primarily dedicated to the analysis of the evolution of the Italian party system after 1945. This phenomenon was considered to be of cognitive importance because of the clearly noticeable profound transformations of the Italian party system in the last decade. The purpose of the article is an attempt to analyze the structure, mechanism and conditions of the party system of the Italian Republic with particular emphasis on the terms “First”, “Second” and “Third” Italian Republic, disseminated in journalism.

Keywords: Italian Republic, Italian party system, the case of Italy

Słowa kluczowe: Republika Włoska, włoski system partyjny, przypadek włoski

W marcu 2018 r. lider Ruchu 5 Gwiazd (MoVimento 5 Stelle, M5S) Luigi Di Maio ogłosił symboliczny koniec Drugiej Republiki Włoskiej¹. Dyskusja nad charakterem państwa włoskiego toczy się na Półwyspie Apenińskim nieprzerwanie od momentu powstania Królestwa Włoch w 1861 r. Przełomowym momentem w organizacji systemu politycznego Włoch był koniec II wojny światowej, a tym samym koniec trwającego we Włoszech od ponad osiemdziesięciu lat ustroju monarchistycznego. Niniejszy artykuł poświęcony jest przede wszystkim analizie przemian systemu partyjnego Włoch po 1945 r. na tle transformacji włoskiego systemu politycznego. Zjawisko ewolucji systemu partyjnego współczesnych Włoch uznano za ważne poznawczo, bowiem w ostatniej dekadzie wyraźnie dostrzegalne stały się głębokie jego przeobrażenia.

Celem artykułu jest próba dokonania analizy struktury, mechanizmu i uwarunkowań systemu partyjnego Republiki Włoskiej ze szczególnym uwzględnieniem rozpowszechnionych, przede wszystkim w publicystyce, określeń: „Pierwsza”, „Druga” i „Trzecia” Republika Włoska. Należy podkreślić, iż we Włoszech podstawą wskazanego kryterium podziału nie są przemiany ustrojowe czy zmiana konstytucji – jak to miało miejsce na przykład we Francji – ale proces przekształcania mechanizmu i formatu systemu partyjnego². Pomimo że w przypadku Włoch rozróżnienie między „Pierwszą”, „Drugą” a „Trzecią” Republiką – wprowadzone w żargonie dziennikarskim, a następnie powszechnie stosowane również w literaturze naukowej – jest formalnie błędne, stało się na tyle znaczące, iż warto się zastanowić, czy jest ono wyrażeniem tylko publicystycznym, czy może czymś więcej i ma szansę pretendować do realnego potraktowania go w kategoriach politycznych³. Powstaje pytanie: czym spowodowane są częste zmiany systemu partyjnego we Włoszech? Na czym polega jego

¹ Po ogłoszeniu wyników wyborów 4 marca 2018 r. lider polityczny M5S Luigi Di Maio w swoich wystąpieniach bezpośrednio odwoływał się do *narodzin Trzeciej Republiki Włoskiej*. Oświadczył wówczas: *Dzisiaj zaczyna się Trzecia Republika [Włoska] i będzie to Republika obywateli włoskich*. Zob. [online] <https://www.ilfattoquotidiano.it/2018/03/05/elezioni-2018-la-terza-repubblica-e-cominciata-e-assomiglia-moltissimo-alla-prima/4204804/>, 6 XII 2018; [online] https://www.huffingtonpost.it/2018/03/05/di-maio-daremo-un-governo-allitalia_a_23377149/?ec_carpe=5844476864940538147, 6 XII 2018.

² Fakt przejścia z Pierwszej do Drugiej Republiki we Włoszech kojarzy się z analogicznym kryzysem politycznym IV Republiki Francuskiej i powstaniem w 1958 r. V Republiki. Wybitny włoski konstytucjonalista Costantino Mortati podkreślił, że istotne znaczenie ma konstytucja materialna, którą tworzą aktualne siły polityczne i na nowo interpretują *starą i niezmienioną konstytucję*. Przyjmując taką wykładnię, wielu politologów i konstytucjonalistów używa terminów „Pierwsza” i „Druga” Republika Włoska, odwołując się do zmiany systemu partyjnego, zob. C. Mortati, *La costituzione in senso materiale*, Milano 1998, *Per la storia pensiero giuridico moderno*, 49. Por. *La seconda Repubblica*, red. G. Mazzocchi, Roma 1993; D. Losurdo, *La Seconda Repubblica. Liberismo, federalismo, postfascismo*, Torino 1994, *Tem*, 42.

³ Rozróżnienie to uznaje bowiem za element historycznej nieciągłości transformację polityczną, która miała miejsce w latach 1992-1994, co nie doprowadziło do zmiany ustroju, ale głębokiej przemiany systemu partyjnego. Warto zauważyć, że zgodnie z tradycją historiograficzną denominacja formy państwa poprzedzona przymiotnikami liczbowymi wskazuje na reżimy w krajach o różnych rozwiązaniach konstytucyjnych i instytucjonalnych strukturach, jak na przykład Rzesze Niemieckie czy Republiki Francuskie. Zob. np. G. Galli, *I partiti politici italiani (1943-2004)*, Milano 2004, *Saggi*.

specyfika? Gdzie należy szukać źródeł tych zmian? Jakie determinanty pozwalają na opisanie owych przeobrażeń systemowych? W czym tkwił fenomen Drugiej Republiki Włoskiej i czy w związku z wynikiem wyborów parlamentarnych w 2018 r. możemy mówić o narodzinach „Trzeciej” Republiki Włoskiej, czy jest to jak na razie kolejna zmiana systemu partyjnego?

Artykuł ma na celu również weryfikację dwóch hipotez. Pierwsza z nich odnosi się do przemiany i klasyfikacji włoskiego systemu partyjnego oraz jego specyfiki, a więc nietrwałości jego konstrukcji, która będąc niestabilną konfiguracją, stanowi porażkę Włoch jako państwa. Druga głosi, że wybory parlamentarne w 2018 r. po ćwierć wieku stały się przyczynkiem do kolejnej zmiany systemu partyjnego, doprowadzając do zniknięcia jego dotychczasowej bipolarności. Pomimo iż trudno ocenić, czy wybory te miały na tyle przełomowy charakter, aby mówić o przejściu do nowego okresu w historii współczesnych Włoch, faktem jest, że coraz częściej zarysowują się hipotetyczne scenariusze rozwoju państwa, określonego zarówno przez dziennikarzy, jak i polityków mianem Trzeciej Republiki⁴.

W pracy zastosowano strukturalno-funkcjonalne spojrzenie na proces omawianych przeobrażeń. Przeprowadzoną analizę określają elementy metody genetyczno-porównawczej oraz krytycznej analizy dyskursu. Artykuł jest podzielony na trzy zasadnicze części. W pierwszej przedstawiono przesłanki polityczne, które doprowadziły do narodzin Republiki Włoskiej po zakończeniu II wojny światowej, a także analizę układu partii Pierwszej Republiki. W drugiej wyjaśniony został fenomen Drugiej Republiki, przy czym skoncentrowano się na kształtowaniu bipolarnej architektury jej systemu partyjnego. W trzeciej części natomiast pochyłono się nad kwestią kryzysu Drugiej Republiki i próbą odpowiedzi na pytanie, czy możemy mówić o jej końcu.

NARODZINY (PIERWSZEJ) REPUBLIKI WŁOSKIEJ

Republika Włoska powstała w wyniku referendum instytucjonalnego, które odbyło się w dniach 2-3 czerwca 1946 r. Dotyczyło ono ustroju politycznego po II wojnie światowej i stało się jednocześnie przełomowym momentem w postrzeganiu roli demokracji bezpośredniej we Włoszech⁵. Wyrażenie *Prima Repubblica Italiana* jest terminem publicystycznym odnoszącym się do systemu partyjnego Republiki Włoskiej obowiązującego w latach 1948-1994. Przedmiot referendum w 1946 r. stanowiła fundamentalna kwestia, jaką była forma państwa. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na fakt, iż po raz pierwszy w krajowych konsultacjach politycznych z praw wyborczych skorzystały także kobiety. W referendum wzięło udział około 13 milionów kobiet i około

⁴ Należy zachować ostrożność w ocenie aktualnych wydarzeń i wyborów, kierując się regułą Giovanniego Sartorio, że dopiero po trzech, a najlepiej czterech pełnych elekcjach można dokonać oceny zachodzącego procesu zmiany systemu partyjnego. Zob. G. Sartori, *Parties and Party Systems. A framework for analysis*, Cambridge 1976.

⁵ I. Bokoszczanin, *Referendum we Włoszech*, [w:] *Referendum w państwach Europy*, red. E. Zieliński, I. Bokoszczanin, J. Zieliński, Warszawa 2003, s. 348.

12 milionów mężczyzn, co stanowiło 89,08% ówczesnego społeczeństwa⁶. Włosi wypowiedzieli się, czy chcą zachowania monarchii, czy ustanowienia republiki. Wyborcy opowiedzieli się za opcją republikańską ośmioipółprocentową przewagą głosów⁷, uznając tym samym, że monarchia skompromitowała się w okresie faszyzmu. W przekonaniu Włochów w kontynuacji ustroju monarchistycznego nie pomogło nawet ustąpienie króla Wiktora Emanuela na rzecz swego syna Umberta⁸.

W wyniku referendum, wraz z ustanowieniem nowej formy państwa, obywatele włoscy wybrali również członków Konstytuanty, która miała przygotować projekt nowej konstytucji⁹. Zgromadzenie opracowało model dwuizbowości symetrycznej, w którym członkowie izby niższej parlamentu są wybierani w wyborach powszechnych, natomiast izby wyższej przez samorząd terytorialny¹⁰. Obie izby włoskiego parlamentu mają takie same kompetencje i bardzo podobną strukturę. Włoski model bikameralizmu poza stanieniem na straży równowagi i wartości konstytucyjnych miał udoskonalić prace legislacyjne poprzez podwójną kontrolę projektów ustaw przedstawianych obu izbom, aczkolwiek takie rozwiązanie w praktyce przedłużało i nieraz paraliżowało proces ustawodawczy¹¹.

Wyniki referendum zostały ogłoszone przez Sąd Kasacyjny 10 czerwca 1946 r., natomiast 18 dni później Zgromadzenie Ustawodawcze podczas pierwszej sesji wybrało na tymczasową głowę państwa prawnika i polityka Enrica De Nicolę, którego 12 maja 1948 r. na stanowisku zastąpił ekonomista, dziennikarz oraz wykładowca Uniwersytetu Bocconiego w Mediolanie Luigi Einaudi, otrzymując regularny, siedmioletni mandat do sprawowania urzędu prezydenta. Dla Włoch współczesnych, po 20 latach faszyzmu oraz po zaangażowaniu w II wojnę światową, fakt zmiany ustroju na republikański był momentem przełomowym, stanowiącym fundament odbudowy powojennego państwa. Podstawy prawne systemu politycznego Republiki Włoskiej stanowiła uchwalona 22 grudnia 1947 r. konstytucja (obowiązująca od 1 stycznia 1948 r.) oraz proporcjonalny system wyborczy opracowany w 1946 r., który utrzymał się aż do 1993 r., kiedy nastąpiła modyfikacja prawa wyborczego na większościowy.

Po zakończeniu II wojny światowej scena polityczna Pierwszej Republiki Włoskiej zdominowana była przez trzy ugrupowania polityczne, które w latach 1943-1945

⁶ Prawo do głosowania posiadało wówczas 28 005 449 obywateli, zob. „Gazzetta Ufficiale” nr 134, 1946, 20 VI.

⁷ W referendum 12 717 923 obywateli Włoch głosowało za opcją republikańską, a 10 719 284 poparło monarchię, zob. *tamże*.

⁸ W. Orłowski, W. Skrzydło, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, [w:] *Ustroje państw współczesnych*, t. 1, red. W. Skrzydło, Lublin 2010, s. 85.

⁹ P. Viola, *Il Novecento*, Torino 2000, s. 340, *Storia moderna e contemporanea*, 4.

¹⁰ Konstytucja Republiki Włoskiej utrzymała unitarny charakter państwa, aczkolwiek wprowadziła novum w odniesieniu do organizacji terytorialnej państwa, dzieląc Republikę na regiony, prowincje i gminy, tworząc tym samym system, w którym pozycja regionów była silniejsza w porównaniu do pozostałych jednostek terytorialnych dzięki przyznaniu im kompetencji prawodawczych, zob. W. Orłowski, W. Skrzydło, *Ustrój polityczny...*, s. 60.

¹¹ G. Rivoecchi, *Reformy instytucjonalne i system dwuizbowy we Włoszech – analiza stanu reform*, przeł. M. Rozpędowska, „Przegląd Sejmowy” 2007, nr 6(83), s.104.

stworzyły Komitet Wyzwolenia Narodowego (CLN), formując w północnych Włoszech antyfaszystowski ruch oporu, tzw. Resistenza, tj.: 1) Chrześcijańską Demokrację (Democrazia Cristiana, DC); 2) Włoską Partię Socjalistyczną (Partito Socialista Italiano, PSI); 3) Włoską Partię Komunistyczną (Partito Comunista Italiano, PCI). Po zakończeniu walki partyzanckiej włoska przestrzeń polityczna pozostawała stale zdominowana przez opozycję pomiędzy rządzącą i współrządzącą przez pół wieku (1944-1994) DC a PCI. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż fundamentem powojennego systemu partyjnego stała się DC, bez której udziału nie powstał żaden włoski rząd. Chadecja była największym ugrupowaniem politycznym ówczesnych Włoch, aczkolwiek nie na tyle silnym, by samodzielnie sprawować władzę. Od 1953 r., kiedy utraciła ona absolutną większość parlamentarną, przez 40 kolejnych lat władzę sprawowały często zmieniające się, koalicyjne gabinety z udziałem socjaldemokratów, liberałów i republikanów. Niestabilność tych rządów spowodowała zwrócenie się w stronę socjalistów, najpierw przez ich zewnętrzne poparcie, a następnie sformowanie pierwszego rządu centrolewicowego, tzw. rządu pomostowego (*governo ponte*), na którego czele stanął Aldo Moro (gabinet ten istniał od 4 grudnia 1963 r. do 26 czerwca 1964 r.). W stałej opozycji, z wykluczeniem jakiegokolwiek możliwości współrządzenia, pozostawały PCI oraz neofaszystowska PSI.

Mając na względzie ówczesny międzynarodowy scenariusz polityczny, czyli stan zimnej wojny, rywalizacji oraz napięć ideologicznych, politycznych i militarnych pomiędzy blokiem zachodnim a blokiem wschodnim, a także specyficzną sytuację powojenną Włoch, będącą efektem kompromisu zawartego w 1973 r. pomiędzy dwiema głównymi wówczas siłami politycznymi – DC oraz PCI, należy pamiętać, iż w pierwszych dziesięcioleciach Pierwszej Republiki Włoskiej owe partie utożsamiały się z dwoma przeciwstawnymi siłami politycznymi, to znaczy Stanami Zjednoczonymi oraz ZSRR, i charakteryzowały się elektoratem ustrukturyzowanym, będącym efektem trwałej identyfikacji partyjnej wynikającej ze struktury podziałów socjopolitycznych¹². DC, dzięki centralnemu położeniu na scenie politycznej i wysokiemu poparciu społecznemu, odegrała niezastąpioną rolę w budowie parlamentarnej większości, tworząc od czasu do czasu z mniejszymi partiami koalicje rządowe. PCI przez cały okres Pierwszej Republiki pozostawała natomiast w opozycji, z wyjątkiem okresu rządów tzw. „jedności narodowej” (1944-1947).

Pomimo powojennych założeń *pactum societatis*, opierających się na podziale władzy i wzajemnej równowadze sił oraz zagwarantowaniu podstawowych praw obywatelskich w konstytucji, we Włoszech po II wojnie światowej nastąpiło zablokowanie funkcjonowania systemu partyjnego. Dla wyjaśnienia omawianego zjawiska włoski socjolog Carlo Marletti wyróżnił dwa kierunki interpretacyjne: 1) interpretację instytucjonalną (*interpretazione istituzionalista*) oraz 2) interpretację wyjątkową – studium przypadku (*interpretazione eccezionalista*)¹³. Pierwsza z nich źródło kryzysu doszukuje się w ustroju

¹² Taki typ elektoratu nosi miano „głosu przynależności” (*voto di appartenenza*), wynikającego z faktu pojawienia się silnych powiązań pomiędzy partią a określoną grupą społeczną, zob. E. Crisafulli, *Le ceneri di Craxi*, Soveria Mannelli 2008, s. 56-67.

¹³ C. Marletti, *Le interpretazioni della crisi italiana e i confini mobili della politica*, [w:] *Politica e società in Italia*, red. tenże, Milano 2000, s. 15-20.

parlamentarnym z dominującą centralną pozycją parlamentu, proporcjonalnym systemie wyborczym, w wielopartyjnym układzie rywalizacji politycznej oraz w tradycjach transformizmu (*transformismo*)¹⁴ i konsocjatywizmu (*consociativismo*)¹⁵. Druga interpretacja podkreśla natomiast wyjątkowość dysfunkcji demokracji włoskiej, uwypuklając specyfikę Włoch, tkwiącą w kulturze i mentalności obywateli, określając ją mianem anomalii lub paradoksu włoskiego. Przede wszystkim cytowany badacz zwrócił uwagę na model familijno-klientalnych powiązań, zacofanie kulturalne i ekonomiczne południowej części kraju oraz prowincjonalizm elit politycznych¹⁶. Ta swoista struktura polityczna włoskiej państwowości – charakteryzująca się rządami centrum, występowaniem tzw. partii antysystemowych oraz brakiem logiki i konsekwencji w działaniu – przyczyniła się w znacznym stopniu do zdefiniowania występującej w Pierwszej Republice demokracji jako demokracji zablokowanej (*democrazia bloccata*)¹⁷. Nie bez znaczenia było rozejście się dróg trzech ówczesnych największych partii – DC, PCI oraz PSI. Jak słusznie zauważył rzymski prawnik i dziennikarz Alberto Ronchey, zgodnie z definicją tzw. „czynnika K” sytuacja ta spowodowała bardzo niestabilne koalicje rządowe Pierwszej Republiki Włoskiej¹⁸.

¹⁴ Termin „transformizm” powstał we Włoszech w celu określenia panujących tam relacji politycznych w drugiej połowie XIX w. Wiąże się go bezpośrednio z nazwiskiem ówczesnego premiera Włoch Agostina Depretisa. Jest to rodzaj przekupstwa politycznego, synonim polityki bez zasad. System ów polegał bowiem na pozyskiwaniu większości dla rządu wśród deputowanych z dawnej prawicy i lewicy za cenę miejsca w gabinecie albo objęcia urzędu państwowego, otrzymania informacji finansowej lub odznaczenia. Por. J. Sondel-Cedarmas, *Giovanni Giolitti*, [w:] *Współczesne doktryny polityczne i prawne. Twórcy, idee, interpretacje. Podręcznik akademicki*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz i in., Kraków 2012, s. 107-114; J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1999, s. 425, *Historie Krajów i Narodów*; G. Sabbatucci, *Il trasformismo come sistema*, Roma-Bari 2003, s. 26-28, *Sagittari*; M.L. Salvadori, *Storia d'Italia e crisi di regime. Saggio sulla politica italiana 1861-2000*, Bologna 2001, s. 40-53, *Contemporanea*; G. Procacci, *Historia Włochów*, przeł. B. Kowalczyk-Trupiano, Warszawa 1983, s. 371.

¹⁵ Terminem „konsocjatywizm” można określić demokrację konsocjalną, demokrację negocjacji. Amerykański politolog Joseph LaPalombara w *Democrazia all'italiana* pisał, iż system włoski jest systemem negocjacji i poszukiwania kompromisu. Zob. G. Amato, *Le istituzioni della democrazia. Un viaggio lungocinquant'anni*, Bologna 2015, s. 146-147, *Collezione di testi e di studi; Political Parties and Political Development*, red. J. LaPalombara, M. Weiner, Princeton 1966. Również włoski politolog Gianfranco Pasquino pisał o demokracji konsocjalnej opierającej się na serii porozumień instytucjonalnych, zob. G. Pasquino, *Il sistema politico italiano fra neo-trasformismo e democrazia consociativa*, „Il Mulino” 1973, nr 4, s. 549-566.

¹⁶ P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato 1980-1996*, Torino 1998, s. 116-121, *Piccola biblioteca Einaudi. Nuova serie*; F. Lancaster, *Legittimità e legittimazione: la prospettiva del costituzionalista*, „Il Politico” 1998, vol. 63, nr 4(187), s. 562.

¹⁷ Zob. J. Zakrzewska, *Włochy. Zarys ustroju*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 31-55; S. Sierpowski, *Lewica współczesnej Italii*, Warszawa 1973, s. 5-11; M. Salvati, *La suggestione proporzionale*, „Corriere della Sera” 2012, 14 III, [online] https://www.corriere.it/cultura/libri/12_marzo_14/salvati-mulino-suggestione-proporzionale_6e88fdb6-6de0-11e1-98c2-a788cd669a01.shtml, 20 I 2019; I. Diamanti, *Il paese provvisorio dell'instabilità instabile*, „La Repubblica” 2005, 11 IX, [online] http://www.repubblica.it/2005/i/sezioni/politica/verso_elezioni/provvi/provvi.html, 20 I 2019.

¹⁸ Nazwa „czynnik K” (*fattore K*) pochodzi od rosyjskiego rzeczownika *kommunizm*. Została po raz pierwszy użyta przez Alberta Roncheya w 1979 r. na łamach dziennika „Corriere della Sera” w celu

W latach 60. XX w. florencki politolog Giovanni Sartori, o którego koncepcjach w sposób szczegółowy pisze w książce *Maestro politologii. Eksploracje polityki Giovanniego Sartoriego* krakowski politolog Marek Bankowicz¹⁹, zdefiniował system polityczny Pierwszej Republiki jako ilustrację skrajnej wielopartyjności, określając go „spolaryzowanym pluralizmem” (*pluralismo polarizzato*). Układ ten nawiązywał do systemu Republiki Weimarskiej oraz IV Republiki Francuskiej i charakteryzował się następującymi elementami: 1) obecnością więcej niż pięciu znaczących partii; 2) występowaniem partii „antysystemowych” ideologicznie wrogo nastawionych do państwa, tworzących antysystemową opozycję (PCI i MSI); 3) istnieniem bipolarnej opozycji – ugrupowań wzajemnie się wykluczających (PCI i MSI); 4) systemem sterowanym centralnie, opartym na silnie centrowej partii (DC); 5) przewagą tendencji odśrodkowych, powodujących osłabienie centrum na rzecz skrajnych ugrupowań; 6) rozwojem „nieodpowiedzialnej” opozycji, która oferuje nieosiągalny program, wiedząc, że nie może rządzić; 7) mało odpowiedzialnym „centrum”, niedotrzymującym obietnic programowych²⁰.

Pierwsze 15 lat Republiki Włoskiej to tzw. okres *centrismo*, w którym dominującą rolę odgrywały partie centrum. Były to również lata włoskiego cudu gospodarczego (*mira colo economico italiano*) (1950-1963), któremu sprzyjały wysoka dostępność siły roboczej, przepływ migracyjny ze wsi do miast oraz z południa kraju na północ²¹. Warto zwrócić uwagę, iż średni wzrost PKB w latach 1958-1963 na poziomie 6,3% pozwolił na zmniejszenie różnicy gospodarczej w stosunku do innych krajów, takich jak Wielka Brytania, RFN czy Francja. Włochy, dzięki takim koncernom jak Olivetti czy Montecatini, przodowały głównie w dwóch sektorach zaawansowanej technologii: mikroelektronice i chemii, ale także w przemyśle farmaceutycznym, energetyce jądrowej, aeronautyce oraz telekomunikacji²².

W latach 60. XX w. Chrześcijańska Demokracja, nie będąc już w stanie sprawować samodzielnych rządów, podjęła współpracę z socjalistami, formując blok centrolewicowy złożony z DC, PSI, PSDI, PRI. Od początku lat 70. nastąpiło natomiast stopniowe osłabienie wyborcze partii rządzących. Wynikało to głównie z formy protestów zainicjowanych w 1968 r., które we Włoszech, w przeciwieństwie do innych zachodnich liberalnych demokracji, zostały zdominowane przez ideologię komunistyczną²³.

wyjaśnienia zjawiska niemożności zastąpienia rządowych sił politycznych w pierwszych dziesięcioleciach republikańskich Włoch ze względu na filozoficką hegemonię PCI. Po pierwsze, PCI nie mogła tworzyć rządu z powodu bliskich relacji z ZSRR, po drugie, była ona drugą siłą polityczną we włoskim parlamencie, co utrudniało socjalistom i socjaldemokratom osiągnięcie wystarczającego konsensusu, aby reprezentować jakąkolwiek alternatywę. Zob. A. Ronchey, *Chi vincerà in Italia? La democrazia bloccata i comunisti e il „fattore K”*, Milano 1982, *Primapagina*.

¹⁹ Zob. M. Bankowicz, *Maestro politologii. Eksploracje polityki Giovanniego Sartoriego*, Kraków 2018.

²⁰ G. Sartori, *Teoria dei partiti e caso italiano*, Milano 1982, s. 83-89.

²¹ *Economic growth in Europe since 1945*, red. N. Crafts, G. Toniolo, Cambridge 1996, s. 441.

²² Szerzej na temat włoskiego cudu gospodarczego zob. G. Crainz, *Storia del miracolo italiano. Culture, identità, trasformazioni fra anni Cinquanta e Sessanta*, Roma 1968.

²³ Szerzej zob. S. Acquaviva, *Guerriglia e guerra rivoluzionaria in Italia. Ideologia, fatti, prospettive*, Milano 1979; M. Brambilla, *Dieci anni di illusioni. Storia del Sessantotto*, Milano 1994, *Saggi italiani*.

W konsekwencji, jak już wspomniano, w 1973 r. ukształtowała się idea zawarcia tzw. *compromesso storico* pomiędzy PCI a DC, to znaczy historyczną strategię współpracy komunistów z partiami demokratycznymi w celu osiągnięcia kompromisu polityki reformistycznej i stabilizacji państwa włoskiego. Oficjalną ideą porozumienia miało być wzmocnienie demokratycznego państwa przez udział w rządach PCI, która tym samym wzięłaby na siebie część odpowiedzialności za państwo. Warto jednak pamiętać, iż we Włoszech lata 70. XX w., które przeszły do historii jako „lata ołowiu” (*anni di piombo*), naznaczone były licznymi zamachami terrorystycznymi, dokonywanymi zarówno przez ekstremistów czerwonych (Brigate Rosse), jak i czarnych (neofaszystów), co stanowiło zagrożenie dla włoskiej demokracji oraz doprowadziło do wzrostu postaw autorytarnych w społeczeństwie. Ostatecznie wspomniana koalicja rozpadła się w 1978 r., po uprowadzeniu i zamordowaniu premiera Alda Mora przez Czerwone Brygady.

Po zabójstwie Mora PSI znalazła się w sytuacji kryzysowej. Nowo powołanym sekretarzem partii został Benedetto „Bettino” Craxi, którego przywództwo polityczne spowodowało nie tylko znaczny rozwój PSI, lecz stało się również czynnikiem innowacji systemu politycznego Pierwszej Republiki. Jak słusznie zauważył turyński filozof polityki i prawnik Norberto Bobbio, Craxi jako jeden z pierwszych poruszył temat potrzeby gruntownych reform instytucjonalnych we Włoszech²⁴. Nowy lider zadbał nie tylko o ochronę tożsamości ideowej socjalistów przez odwoływanie się do ideałów demokratycznego socjalizmu, ale także konsekwentnie opowiadał się za sojuszem z chadekami przeciwko komunistom. Rządy Craxiego (1983-1987) wzbudziły wielkie nadzieje na odnowienie życia polityczno-gospodarczego Pierwszej Republiki Włoskiej²⁵. W latach 80. XX w. nastąpił powrót do polityki centrowej, której głównym filarem był utworzony w 1989 r. nieformalny pakt, tzw. CAF, pomiędzy liderem socjalistów Bettinem Craxim a chadekami – Giuliem Andreottim oraz Arnaldem Forlanim²⁶. Jednakże oprócz niewielkich sukcesów ekonomicznych elity polityczne nie zagwarantowały głębszych zmian politycznych. Stagnacji politycznej, dopełnianej wzrostem działań korupcyjnych oraz relacji klientelistycznych, towarzyszył proces przewartościowania zachowań w społeczeństwie. Sprzeciw wobec funkcjonowania istniejących partii politycznych spowodował coraz większe poparcie postideologicznych ruchów protestu oraz powstających na północy Włoch lig regionalnych²⁷. Ugrupowaniami, które zyska-

²⁴ N. Bobbio, *Compromesso e alternanza nel sistema politico italiano*, Roma 2006, s. 104-105, *Saggine*, 89.

²⁵ Za jego kadencji Włochy m.in. zostały przyjęte do grupy najważniejszych państw pod względem gospodarczym (G7).

²⁶ W powszechnym żargonie akronim „CAF” stał się eponimem tzw. Pentapartito – określenia użytego do zdefiniowania koalicji rządowej we Włoszech w latach 1981-1991, składającej się z pięciu partii politycznych: DC, PSI, Włoskiej Partii Socjaldemokratycznej (PSDI), Włoskiej Partii Republikańskiej (PRI) oraz Włoskiej Partii Liberalnej (PLI). Wyrażenie „Pentapartito” powstało z połączenia greckiego słowa *penta* („pięć”) oraz włoskiego wyrazu *partito*, oznaczającego „partię”. Zob. M.F. Gilbert, R.K. Nilsson, *Historical Dictionary of Modern Italy*, Lanham 2007, s. 341-343, *Historical Dictionaries of Europe*, 58; M.J. Bull, *The Pentapartito*, [w:] *Oxford Handbook of Italian Politics*, red. E. Jones, G. Pasquino, Oxford 2015, s. 307, *Oxford Handbooks*.

²⁷ D. Woods, *Il fenomeno delle Leghe*, [w:] *Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni*, red. F. Anderlini, L. Leonardi, Bologna 1991, s. 171-195, *Edizione 91*.

ły wówczas największe znaczenie, były utworzone w 1991 r. Liga Północna (Lega Nord, LN) oraz Ruch na rzecz Demokracji – Sieć (Movimento per la Democrazia – La Rete), posiadające swój elektorat wyborczy odpowiednio: na północy i południu kraju. LN powstała jako federacja partii regionalnych pod przewodnictwem Umberta Bossiego, który głównie opowiadał się za rozwiązaniem tzw. *questione settentrionale*, to znaczy problemów łączących się z odmiennością rozwoju strategii społeczno-gospodarczych i tempa wzrostu pomiędzy Północą a Południem oraz niewłaściwie prowadzoną polityką rządu w odniesieniu do tej kwestii. La Rete była natomiast partią powołaną przez burmistrza Palermo, chadeka Leolucę Orlando, zaangażowanego przede wszystkim w działalność antymafijną oraz antykorupcyjną.

Funkcjonujący ówczesnie we Włoszech system wielopartyjny charakteryzował się niestabilnością rządów i rozdrobnieniem politycznym. Transformacja PSI, a także rozwiązanie DC w 1994 r. oraz PCI w 1991 r. przeobraziły układ sił politycznych²⁸. Nasilający się kryzys gospodarczy oraz lawina następujących kolejno po sobie wydarzeń, nazwana przez włoskiego historyka i politologa Giana Enrica Rusconiego „włoską aksamitną rewolucją”, doprowadziły do ogromnego wstrząsu na włoskiej scenie politycznej²⁹. Spowodowało to załamanie się systemu partyjnego, stanowiąc symboliczne przejście do Drugiej Republiki. Ostateczny koniec tzw. Pierwszej Republiki Włoskiej nastąpił wraz z wyborami 27 marca 1994 r., które przyczyniły się do powstania systemu bipolarnego³⁰.

ETIOLOGIA FENOMENU II REPUBLIKI WŁOSKIEJ

Wyrażenie „Seconda Repubblica Italiana” (Druga Republika Włoska) odnosi się do nowej struktury politycznej ustanowionej w latach 1992-1994, to znaczy do zmian, które nastąpiły w formie rządów Republiki Włoskiej, aczkolwiek wyłącznie na poziomie politycznym, nie zaś instytucjonalnym. We wspomnianym okresie we Włoszech nie dokonała się bowiem przemiana konstytucjonalna, tak jak miało to miejsce np. we Francji, ale tylko przeobrażenie systemu partyjnego³¹.

Źródło terminu „Druga Republika Włoska” można się doszukiwać w latach 80. XX w., kiedy włoski polityk i działacz faszystowski, jeden z założycieli Włoskiego

²⁸ P. Sarnecki, *Republika Włoska*, [w:] tegoż, *Ustroje konstytucyjne państw współczesnych*, Warszawa 2013, s. 133, *Seria Akademicka*.

²⁹ A. Borzym, *Włochy przed trzecią szansą. Rozmowa z politologiem Gian Enrico Rusconim*, „Studia Europejskie” 1998, nr 5, s. 45-56.

³⁰ Szerzej: *Verso l'incerto bipolarismo. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, red. A. D'Andrea, Milano 1999, s. 217-221. W polskiej literaturze przedmiotu szeroko transformacją systemu politycznego i partyjnego Włoch zajął się Jan Wawrzyniak. Por. J. Wawrzyniak, *Kryzys systemu partyjnego we Włoszech*, „Krytyka” 1994, nr 43, s. 91-104; tenże, *Włochy – stara czy nowa republika?*, „Krytyka” 1994, nr 44-45, s. 139-148; tenże, *Transformacja systemowa we Włoszech*, [w:] *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. A. Jankiewicz, J. Trzcinski, Warszawa 1996, s. 501-510.

³¹ G. Buonomo, *Le due maggioranze*, „Mondoperaio” 2014, nr 6, s. 11.

Ruchu Społecznego (Movimento Sociale Italiano, MSI) Giorgio Almirante użył wyrażenia „Seconda Repubblica Italiana”, jednak w odniesieniu do zamiaru przeprowadzenia zmian konstytucjonalnych na wzór tych wcielonych w życie w V Republice Francuskiej Charlesa De Gaulle’a, a więc utworzenia nowego rządu z silniejszym urzędem prezydenta³². Nie bez powodu zatem od połowy lat 90. nastąpiło szybkie rozpowszechnienie się określeń „Pierwsza” i rodząca się „Druga Republika Włoska”, nie tylko w języku dziennikarskim, ale też literaturze naukowej. Pomimo iż nie można zaprzeczyć głównie publicystycznemu charakterowi tych sformułowań, warto pamiętać, że zaczęły one być wykorzystywane również jako przedmiot badań, przede wszystkim socjologicznych, politycznych, a także ekonomicznych czy lingwistycznych³³. W tym kontekście warto zauważyć, iż włoscy politycy, opisując w licznych wystąpieniach publicznych kwestię transformacji włoskiego systemu partyjnego w latach 90. XX w., także posługiwali się wspomnianymi wyrażeniami. Za przykład może posłużyć wystąpienie wygłoszone w 2002 r. podczas American Consortium on European Union Studies w Waszyngtonie przez ówczesnego przewodniczącego Senatu Marcella Perę, który przedstawiając włoską strukturę polityczną, zastosował właśnie określenie *Seconda Repubblica*, zaznaczając jednak, iż ta kontrowersyjna nazwa nie odnosi się do analizy historycznej, lecz dotyczy wyłącznie debaty politycznej. Jak zaznaczył Pera, zmiana systemu partyjnego nie była zakończona, pozostawała kwestią otwartą, a z punktu widzenia konstytucjonalnego nawet nierozpoczętą³⁴.

Analizując ówczesną sytuację polityczną Włoch, pośród czynników przyczyniających się do przejścia do Drugiej Republiki należy wymienić przede wszystkim:

1. skandal Tangentopoli, to znaczy układ powiązań oraz procesy sądowe dotyczące nielegalnego finansowania partii politycznych oraz korupcji zakończone 17 lutego 1992 r. tzw. śledztwem *mani pulite* („czyste ręce”). Afera dotknęła dużą grupę parlamentarzystów, doprowadzając w konsekwencji do zniknięcia z włoskiej sceny politycznej DC oraz PSI;
2. zaangażowanie się w politykę przedsiębiorcy Silvia Berlusconi i utworzenie 18 stycznia 1993 r. nowej partii Forza Italia (FI). Włączenie się w dniu 26 stycznia 1994 r. Berlusconi do polityki, nazwane we włoskiej literaturze przedmiotu *discesa in campo*, stało się ważnym momentem w historii włoskiej republiki. Od chwili założenia nowej partii Berlusconi stał się istotnym elementem włoskiej sceny politycznej, wpływającym w dużym stopniu na rzeczywistość. Nie bez znaczenia

³² L. Caffarra, *Il crepuscolo della seconda parte della costituzione. La difficile transizione dalla Prima alla Seconda Repubblica*, Romagnano al Monte 2012.

³³ Zob. N. Bobbio, *Verso la seconda Repubblica*, Torino 1997; F. Marangoni, *Provare a governare, cercando di sopravvivere. Esecutivi e attività legislativa nella seconda repubblica*, Pisa 2013, *Scienza Politica*, 7; L. Barra, *Stato e Mercato nella Seconda repubblica. Dalle privatizzazioni alla crisi finanziaria*, „Economia dei Servizi” 2010, nr 3, s. 527-530; M. Carrieri, *Seconda Repubblica, senza sindacati? Il futuro della concertazione in Italia*, Roma 1997, *Citoyens*.

³⁴ M. Pera, *La „seconda Repubblica” in Italia: dove sta andando?*, „American Consortium on European Union Studies”, Washington, 26 V 2002, [online] <https://www.senato.it/documenti/repository/presidente/discorsi/SecondaRepubblica.pdf>, 28 I 2019.

dla ówczesnej sytuacji politycznej było nagranie w 1994 r. dziewięciominutowego przemówienia Berlusconi, a następnie rozesłanie go do wszystkich redakcji telewizyjnych. Wystąpienie lidera FI przeszło do historii z powodu przeprowadzenia po raz pierwszy we Włoszech spersonalizowanej kampanii wyborczej opartej na mediach. Co charakterystyczne, Berlusconi nie posługiwał się powściągliwym, skomplikowanym językiem, typowym dla Pierwszej Republiki, lecz prostym, aczkolwiek wyrazistym, wylewnym słownictwem. Warto zwrócić uwagę, iż nikt wcześniej nie stosował publicznie podobnego stylu. W okresie Pierwszej Republiki doniosłe wiadomości polityczne obwieszczano na wiecach, konferencjach prasowych lub podczas wywiadów;

3. wzrost popularności LN i jej wejście do parlamentu. Postulująca podział Włoch i głosząca tendencje separatystyczne partia w 1992 r. uzyskuje 3,3 mln głosów, zdobywając 55 mandatów w parlamencie oraz zostając tym samym drugim pod względem wielkości poparcia ugrupowaniem politycznym na północy Włoch³⁵. Następnie w 1994 r. partia utworzyła wraz z Sojuszem Narodowym (Alleanza Nazionale, AN)³⁶ oraz FI koalicję pod nazwą Biegun Wolności (Polo della Libertà), dzięki czemu później weszła w skład rządu Silvia Berlusconi. W 2001 r. znalazła się ponownie w koalicji i otrzymała 30 miejsc w izbie niższej włoskiego parlamentu i 17 w senacie³⁷;
4. tzw. *svolta della Bolognina*, to znaczy przełom początkujący zmiany w PCI odnoszące się do stworzenia nowego ugrupowania, poszerzonego o siły katolickie, ekologiczne i radykalne, prowadzące ostatecznie do rozwiązania w 1991 r. PCI oraz przekształcenia się partii pod kierunkiem Achille Occhetto w Demokratyczną Partię Lewicy (Partito Democratico della Sinistra) przy jednoczesnym odejściu jej radykalnych zwolenników, którzy utworzyli własne ugrupowanie – Odbudowę Komunistyczną (Partito della Rifondazione Comunista – Sinistra Europea, PRC-SE);
5. tzw. *svolta di Fiuggi*, czyli intensywne przemiany we włoskiej prawicy, głównie w MSI, powodujące w konsekwencji narodziny AN;
6. dokonane w 1992 r. przez mafię zamachy bombowe na sędziów Giovanniego Falconego i Paola Borsellina, znanych z bezkompromisowej walki z mafią sycylijską.

Traktując jako punkt odniesienia wyżej wymienione czynniki, które spowodowały symboliczne przejście do Drugiej Republiki Włoskiej, możemy przyjąć, iż głównymi cechami charakteryzującymi ten okres były przede wszystkim następujące elementy:

³⁵ A.C. Bull, M. Gilbert, *The Lega Nord and the Northern Question in Italian politics*, Basingstoke–New York 2001, s. 28.

³⁶ Sojusz Narodowy był włoską pravicową partią polityczną, działającą w latach 1995–2009. Koncepcja utworzenia SN pojawiła się już przed wyborami parlamentarnymi w 1994 r. Wówczas listę wyborczą o takiej nazwie utworzył przywódca postfaszystowskiego Włoskiego Ruchu Socjalnego Gianfranco Fini, zapraszając na nią poza działaczami MSI także przedstawicieli rozwiązanej w wyniku afer korupcyjnych Chrześcijańskiej Demokracji. SN zablokował swoje listy wyborcze z innymi ugrupowaniami Bieguna Wolności, zainicjowanego przez Silvia Berlusconi, łączącego nowe bądź marginalizowane dotąd formacje na włoskiej scenie politycznej. Zob. M. Bankowicz, *Faszyzm po faszyzmie. Włoski Ruch Społeczny (MSI) na scenie politycznej powojennych Włoch*, „Politeja” 2006, nr 1(5), s. 52–65.

³⁷ R. Eatwell, *Faszyzm. Historia*, przeł. T. Oljasz, Poznań 1999, s. 338.

1. lideryzm (Silvia Berlusconi) – oznaczający wyraźne zerwanie z przeszłością. Przed przejściem władzy przez lidera FI to partie polityczne, a przede wszystkim debata wewnątrzpartyjna, odgrywały pierwszoplanową rolę. Zasadnicze znaczenie miała ideologia, natomiast ugrupowania odwoływały się do żelaznego elektoratu. Pojawienie się Berlusconi po części spowodowało zmierzch ery tego zjawiska i koniec Pierwszej Republiki;
2. przyjęcie w 1993 r., w wyniku referendum abrogacyjnych, tzw. *legge Mattarella*, to znaczy przekształcenie formuły wyborczej z proporcjonalnej na mieszaną. Ordynacja ta wprowadziła istotne zmiany do włoskiego prawa wyborczego. W nowym – mieszanym – systemie wyborczym 75% członków parlamentu było wybieranych metodą większościową w jednomandatowych okręgach wyborczych, natomiast pozostałe 25% z zachowaniem ordynacji proporcjonalnej. System mieszany obowiązywał we Włoszech w latach 1993-2005;
3. bipolaryzm – we Włoszech w latach 90. XX w. nastąpiła zmiana systemu partyjnego na bipolarny, charakteryzujący się istnieniem dwóch koalicji: centroprawicowej i centrolewicowej;
4. znacząca rola mediów, zwłaszcza telewizji.

W procesie kształtowania się włoskiego systemu partyjnego Drugiej Republiki istotną rolę odegrały nasilające się na początku lat 90. tendencje do modyfikowania ordynacji wyborczej. Główna zmiana nastąpiła w 1993 r., wraz z przejściem z proporcjonalnego do większościowego systemu wyborczego, którego głównym zadaniem miało być faworyzowanie dwubiegunowości czy dwupartyjności zapewniających przemienność dwóch partii lub koalicji w rządach. Wskazana modyfikacja miała bardzo duże znaczenie, bowiem od zakończenia wojny przez blisko 50 lat na włoskiej scenie politycznej prym wiodła DC. Wynikało to z tzw. formuły *conventio ad excludendum*, a więc formy wieloletniego sprawowania rządów z wykluczeniem wszelkich ekstremizmów antysystemowych, czyli profaszystowskiego MSI oraz PCI³⁸.

Jak już wspomniano, we Włoszech wielokrotnie podejmowano próby zreformowania ustroju państwa, jednak bez większych sukcesów, nie wyszły one bowiem nigdy poza proces legislacyjny. W konsekwencji ten impas instytucjonalny doprowadził do powstania ruchów pozaparlamentarnych. Jednym z nich był Komitet na rzecz Reformy Wyborczej (COREL), kierowany przez prawnika Maria Segniego, który za jeden z głównych czynników wpływających na pogłębianie się ówczesnego kryzysu i niestabilności układu partyjnego wskazywał właśnie system proporcjonalny. Propozycja ruchów społecznych opierała się na konieczności zmiany ordynacji wyborczej. Nowa miała skończyć z rządami centrum i odsunąć od władzy skompromitowanych polityków. Specyfika włoskiej sceny politycznej sprawiała, że tego typu hasła cieszyły się ogromną popularnością, dzięki czemu Segnieniu udało się doprowadzić do dwóch referendum. Pierwsze, które odbyło się w 1991 r., dotyczyło ograniczenia prawa wskazywania preferencji z trzech do jednego kandydata w wyborach do Izby Deputowanych, w drugim – w 1993 r. – Włosi odpowiadali aż na osiem pytań odnoszących się m.in. do kwestii

³⁸ Na uwagę zasługuje fakt, iż komuniści we Włoszech cieszyli się średnim poparciem 20-30%.

finansowania partii politycznych. Biorąc pod uwagę atmosferę kryzysu we Włoszech i związanej z nim działalności ruchów społecznych, można zaryzykować tezę, że referendum było głosowaniem przeciwko tradycyjnemu establishmentowi. Pomimo że formalnie odnosiło się tylko do Senatu, jego rzeczywiste znaczenie rozciągnęło się na cały system partyjny. Wynik referendum zmusił włoski parlament do zajęcia się reformą prawa wyborczego, co w konsekwencji oznaczało realny koniec wcześniej wspomnianej formuły *conventio ad excludendum*. DC została zdziesiątkowana przez afery korupcyjne, a jej miejsce na scenie partyjnej zajęła stworzona na dwa miesiące przed wyborami w 1994 r. FI Silvia Berlusconi. Silniejszą pozycję zyskały również tzw. partie nowego typu, na czele z głoszącą wówczas hasła separatystyczne LN.

Wybory parlamentarne we Włoszech w 1992 r. były pierwszymi, które odbyły się w systemie mieszanym. Utworzony wówczas parlament przetrwał jednakże tylko niespełna dwa lata. W 1994 r. odbyły się następne, przedterminowe wybory, w których zwycięstwo odniosła centroprawica, jednak gabinet Berlusconi wkrótce upadł w wyniku wycofania się z niego LN. Niemożność stworzenia większości rządowej doprowadziła do kolejnych przedterminowych wyborów w 1996 r., które przyniosły natomiast wygraną koalicji centrolewicowej Drzewa Oliwnego (L'Ulvio) na czele z Romanem Prodim. Po raz pierwszy w powojennej historii Włoch rząd stworzyli postkomuniści z PDS. Podobnie jednak jak w 1994 r. miał on większość absolutną tylko w jednej izbie parlamentu – Senacie, w Izbie Deputowanych natomiast musiał zabiegać o wsparcie ze strony PRC-SE. Parlament przetrwał całą pięcioletnią kadencję, w trakcie której centrolewica współtworzyła cztery kolejne rządy. Przed wyborami w 2001 r. ponownie zorganizowały się dwa wielkie bloki – centroprawicy i centrolewicy – które wystawiły wspólne listy kandydatów do Senatu oraz do niższej izby parlamentu. Głosowanie w 2001 r. zakończyło pięcioletni okres rządów partii centrolewicowych i lewicowych, które w tym czasie wspólnie sformowały cztery gabinety. Zwycięzcą została centroprawicowa koalicja Dom Wolności (Casa delle Libertà) skupiona wokół byłego premiera Silvia Berlusconi. Reforma prawa wyborczego, zapoczątkowana przez trzeci rząd Berlusconi w 2005 r., przywróciła proporcjonalny system wyborczy.

KRYZYS DRUGIEJ REPUBLIKI WŁOSKIEJ

Analizując funkcjonowanie włoskiego systemu partyjnego na przestrzeni lat, źródeł kryzysu Drugiej Republiki można się doszukiwać w kilku momentach w historii Włoch współczesnych. Przede wszystkim przyczyniły się do niego następujące wydarzenia:

1. uchwalenie w 2005 r. ordynacji wyborczej *legge Calderoli* oraz przeprowadzenie zgodnie z nią pierwszych wyborów w roku 2006. Nową formułę przyjęto z inicjatywy ówczesnego ministra do spraw reform Roberta Calderolego z LN³⁹. *Porcellum* było proporcjonalnym systemem wyborczym, który przyznawał zwycięskiej

³⁹ Drugą nazwę tej ordynacji – *Porcellum* – wprowadził i upowszechnił politolog Giovanni Sartori. Nawiązywała ona do słów autora projektu Roberta Calderolego, który w jednym z programów telewizyjnych określił ją słowem „świństwo” (*una porcata*).

- partii automatycznie co najmniej 340 miejsc w Izbie Deputowanych, niezależnie od liczby i procentu zdobytych głosów. Obligował partie lub koalicje do wyznaczenia jeszcze przed wyborami lidera, który w przypadku zwycięstwa miałby zostać premierem;
2. seria skandali, w które zaangażowani byli członkowie głównych partii politycznych, zapoczątkowana w 2005 r. aferą określoną mianem *Lazio gate*. Dotyczyła ona nielegalnego pozyskiwania informacji podczas wyborów regionalnych w 2005 r., m.in. o członkach nowo powstałej partii Akcja Socjalna (Azione Sociale, AS), założonej w 2003 r. przez Alessandro Mussolini. Ze skandalem powiązany był działacz MSI, a następnie AN, były minister zdrowia i prezydent regionu Lazio Francesco Storace. Natomiast w 2009 r. w atmosferze skandalu na tle seksualnym ze stanowiska ustąpił kolejny prezydent regionu Piero Marrazzo, prominentny polityk PD;
 3. dymisja czwartego rządu Silvia Berlusconiego w związku z kryzysem gospodarczym w 2011 r. oraz skandalami obyczajowymi ówczesnego premiera. Ustąpienie Berlusconiego ze stanowiska premiera było rezultatem utraty przez centroprawicową koalicję rządową większości w Izbie Deputowanych;
 4. desygnowanie przez prezydenta Republiki Włoskiej Giorgio Napolitana eksperta ekonomicznego Maria Montiego na premiera Włoch. 16 listopada 2011 r. został zaprzysiężony i rozpoczął urzędowanie rząd Maria Montiego (w jego skład weszły w większości osoby bezpartyjne), który uzyskał charakter gabinetu eksperckiego;
 5. orzeczenie w grudniu 2013 r. przez Trybunał Konstytucyjny, że ordynacja wyborcza *legge Calderoli*, na podstawie której zostały przeprowadzone trzykrotnie wybory parlamentarne (w latach 2006, 2008 i 2013), była niezgodna z niektórymi przepisami konstytucji, dotyczącymi przyznania premii większościowej listom wyborczym w zakresie, w którym *nie pozwalają wyrazić swojej preferencji wyborcom*⁴⁰. Decyzja Trybunału Konstytucyjnego przesądziła nie tylko o konieczności dokonania reform w przepisach prawa wyborczego, ale wskazała również kierunek potencjalnych nowelizacji;
 6. zawarcie w styczniu 2014 r. tzw. Paktu nazareńskiego (Patto del Nazareno) – umowy politycznej pomiędzy ówczesnym premierem Matteem Renziem z PD oraz Siłami Berlusconiem. Celem porozumienia było przeprowadzenie wspólnej reformy prawa wyborczego. Renzi w opublikowanym w styczniu 2014 r. liście otwartym proponował współpracę przy tworzeniu reformy ordynacji wyborczej nazywanej *Italicum* wszystkim partiom politycznym, ale to właśnie Silvio Berlusconi jako pierwszy odpowiedział na zaproszenie do rozmów, widząc w planowanym przedsięwzięciu możliwość uczestnictwa swojej partii w realnym sprawowaniu władzy w państwie⁴¹;
 7. referendum konstytucyjne w 2016 r. zainicjowane przez rząd Mattea Renziego, odnoszące się do przygotowanej przez niego reformy konstytucyjnej. Bezpośrednią

⁴⁰ Corte costituzionale, sentenza n. 1 del 13 gennaio 2014.

⁴¹ M. Kulikowska, *Casus reelekcji prezydenta Republiki Włoskiej G. Napolitana (2013) i wybór S. Mattarelli na ten urząd (2015) – okoliczności faktyczne, uwarunkowania polityczne i procedura wyboru*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2015, nr 11, s. 30.

konsekwencją odrzucenia projektu nowelizacji przez Włochów w referendum była dymisja Renziego z funkcji premiera Włoch⁴²;

8. uchwalenie w 2017 r. nowego prawa wyborczego *legge Rosato*, zwanego *Rosatellum*. W wyniku referendum konstytucyjnego z 2016 r. i dwóch różnych wyroków TK w sprawie ordynacji wyborczej włoskie prawo wyborcze nie było jednolite. W konsekwencji w październiku 2017 r. partie PD, FI, LN oraz Alternatywa Ludowa porozumiały się w kwestii nowej ordynacji, która została zatwierdzona przez parlament⁴³. *Rosatellum bis*, nazwane tak od nazwiska lidera PD w Izbie Deputowanych Ettore Rosatego, jest systemem mieszanym, w którym 37% mandatów przydzielonych jest przy użyciu metody głosowania pierwszorzędowego w jednomandatowych okręgach wyborczych, natomiast pozostałe 63% w systemie proporcjonalnym, z zastosowaniem metody Hare'a-Niemeyera⁴⁴, z jedną turą głosowania;
9. wybory parlamentarne we Włoszech w 2018 r. – pierwsze przeprowadzone przy zastosowaniu nowej ordynacji wyborczej *Rosatellumbis*. Skutkowały rywalizacją polityczną porównywaną do istniejącej do połowy lat 70. XX w. zasady niedoskonałej dwupartyjności (*bipartitismo imperfetto*), która oto przekształciła się w niedoskonały bipolaryzm (*bipolarismo imperfetto*)⁴⁵.

Obserwując szereg różnego rodzaju czynników, które spowodowały kryzys Drugiej Republiki, można stwierdzić, że prawdopodobnie najistotniejszy był ostatni z wyżej wymienionych, to znaczy wybory parlamentarne, które odbyły się 4 marca 2018 r. Przyczyły się one, podobnie jak te w latach 1948 i 1994, do przeobrażenia systemu partyjnego Włoch, a dodatkowo wynik głosowania okazał się historycznym sukcesem partii populistycznych i antysystemowych:

1. startujący z pojedynczej listy jako samodzielna formacja M5S zdobył 32,78% głosów i zyskał największą liczbę posłów oraz senatorów, co zmieniło radykalnie układ sił we włoskim parlamencie;
2. FI Silvia Berlusconi, która otrzymała 14% głosów (to najgorszy wynik w jej historii) straciła najmocniejszą pozycję w bloku centroprawicowym i oddała miejsce Lidze (ta od wyborów w 2018 r. wykreśliła ze swojej nazwy przymiotnik „Nord”, stając się ogólnowłoską partią „Lega”), która pod wodzą Mattea Salvini uzyskała 3% głosów więcej niż FI (17,4% głosów);

⁴² Szerzej na temat referendum zob. E. Kuźlewska, *Referendum konstytucyjne we Włoszech. Jak głosowanie ludowe wpływa na system polityczny państwa?*, „Przegląd Europejski” 2017, nr 2(44), s. 119-122.

⁴³ W Izbie Deputowanych oddano 375 głosów „za” propozycją zmiany prawa wyborczego i 215 „przeciw” niej, w Senacie stosunek zwolenników do przeciwników reformy wynosił odpowiednio: 214 głosów do 61.

⁴⁴ Jest to metoda stosowana do podziału mandatów w systemach wyborczych opartych na proporcjonalnej reprezentacji z listami partyjnymi, powstała na skutek zmodyfikowania metody Thomasa Hare’a przez niemieckiego matematyka Horsta Niemeyera. Nazywana jest także metodą matematycznej proporcji lub największej reszty.

⁴⁵ Z. Machelski, *Dwuizbowy parlament i reformy instytucjonalne w Republice Włoskiej*, „Przegląd Europejski” 2019, nr 1, s. 109.

3. PD zdobyła ok. 23% głosów, co było najniższym wynikiem wyborczym w historii włoskiej lewicy, od 1913 r., i pokazało, że jej elektorat, w porównaniu do wyborów europejskich z 2014 r., zmniejszył się o 20%. W związku z porażką koalicji centrolewicowej lider PD Matteo Renzi zapowiedział przejście ugrupowania do opozycji oraz swoją rezygnację z funkcji sekretarza partii.

Choć wybory parlamentarne we Włoszech w marcu 2018 r. nie wyłoniły zdecydowanego zwycięzcy, to wskazały pierwszoplanową rolę w systemie partyjnym, która przypadła Lidze oraz M5S. W wyniku wspomnianych wyborów żadna z partii nie uzyskała wystarczającej większości w parlamencie, aby samodzielnie sformować rząd, co doprowadziło do trwającego 89 dni impasu politycznego. Dopiero 31 maja 2018 r. doszło do budzącego kontrowersje porozumienia M5S z władzami prawicowej Ligi Salviniiego i stworzenia zaprzysiężonego dzień później nowego rządu. Na jego czele stanął wówczas bezpartyjny prawnik, współpracujący w kampanii wyborczej z M5S, Giuseppe Conte, który po 14 miesiącach rządów – sprowokowany wywołanym przez przywódcę Ligi kryzysem rządowym – 20 sierpnia 2019 r. złożył dymisję na ręce prezydenta Sergia Mattarelli. Jednak już 5 września 2019 r., po zawarciu porozumienia pomiędzy M5S a opozycyjną dotąd centrolewicową PD, zaprzysiężony został nowy gabinet Contego (*governo Conte bis*). *Ipso facto* oznaczało to przejście Ligi Salviniiego do opozycji.

KONKLUZJE

Do upadku Pierwszej Republiki Włoskiej przyczyniła się przede wszystkim kwestia złożonego skandalu Tangentopoli. Głównym wyznacznikiem Drugiej Republiki była bipolaryzacja systemu partyjnego oraz jego monopolizacja przez Silvia Berlusconiiego i związana bezpośrednio z nim fundamentalna roli telewizji. Analiza zgromadzonego w toku postępowania badawczego materiału nie dostarcza wystarczających argumentów na rzecz hipotezy o narodzinach Trzeciej Republiki w wyniku wyborów parlamentarnych w 2018 r. ani też o zaniku bipolarności włoskiego systemu partyjnego – można tu mówić jedynie o jego przemianie, aczkolwiek obecnie swoją strukturą przypomina układ z czasów Pierwszej Republiki, przede wszystkim ze względu na powrót do systemu proporcjonalnego.

Ewolucja struktury i mechanizmu włoskiego systemu partyjnego pozwala na wyciągnięcie kilku istotnych wniosków oraz wstępną ocenę jego funkcjonowania. Trzeba jednak pamiętać, że jest to proces dynamiczny, dokonujący się na naszych oczach. Należy podkreślić, iż zaprzysiężony 5 września 2019 r. drugi rząd Giuseppe Contego jest 66. gabinetem od zakończenia II wojny światowej. Liczba ta świadczy o niestabilności włoskiej sceny politycznej, ale też o tym, iż obywatele nie są w stanie zaufać żadnemu systemowi, który im się proponuje, natomiast politycy trwają w przekonaniu o ciągłej potrzebie modyfikowania prawa wyborczego. Casus włoskiego systemu partyjnego jest nie tylko ciekawy z powodu jego różnorodności, ale również pouczający. Dowodzi bowiem, że:

1. dzięki swojej idealistycznej wizji rzeczywistości antysystemowi politycy są w stanie zdobyć poparcie ogromnej liczby obywateli, którzy decyzje w kluczowych kwestiach,

takich jak zmiana prawa wyborczego czy same wybory, traktują jako sprzeciw wobec dotychczasowego establishmentu. Przyczyn problemów w funkcjonowaniu systemu partyjnego Włoch należy poszukiwać w szerszej perspektywie, zwracając uwagę nie tylko na historyczne uwarunkowania systemu partyjnego, ale także na sprawę włoskiej tożsamości narodowej. Powodów tego politycznego chaosu trzeba upatrywać w nierównościach ekonomicznych i społecznych, zmęczeniu globalizacją i bardzo spolaryzowaną wizją narodowej historii w połączeniu z rosnącym ogólnosiwiatowym populizmem oraz plagą *fake newsów*, które nadają nowy kształt scenie politycznej;

2. częsta modyfikacja prawa wyborczego i jego korelacja ze zmianą systemu nie prowadzi do rozwiązania wszystkich trudności. Powolnemu procesowi upowszechniania się nowych systemów towarzyszy spór wokół reform dotychczasowych rozwiązań. Co więcej, odniesienie do ich wcześniejszego kształtu wskazuje na stopień przeobrażeń włoskiej sceny politycznej. Istotną rolę odgrywa także społeczne zmęczenie procesem reform. Oczekiwania społeczeństwa często są nie tylko nierealistyczne, ale wręcz tożsame z myśleniem życzeniowym, na co wpływ mają również wspomniane już wcześniej czynniki kontekstowe, takie jak struktura społeczna, ilość oraz głębokość linii podziałów istniejących w społeczeństwie, stopień fragmentaryzacji systemu partyjnego i instytucjonalizacji partii czy zachowanie wyborców;
3. w przeobrażeniach systemu partyjnego Włoch doszukać się można wspólnego mianownika pod postacią najstarszego obecnie ugrupowania – Ligi (Północnej). W latach 90. XX w. partia ta stała się przyczynkiem do powstania Drugiej Republiki, kiedy poddała pomysł utworzenia Padanii i wzmocnienia tendencji separatystycznych, co w konsekwencji ukazało słabość systemu politycznego Włoch⁴⁶. Od tamtej chwili minęło ćwierć wieku, a Liga (a zwłaszcza jej obecny lider Matteo Salvini) stała się ponownie kluczowym elementem punktu zwrotnego warunkującego włoską politykę.

Analizując włoską drogę ku Trzeciej Republice, w której władzę przejęli „neopopuliści” czy też „suwerenni przywódcy”, należy uwzględnić jeszcze jeden czynnik: osobę Silvia Berlusconi. Głównymi wyznacznikami jego rządów były: telewizja komercyjna, prywatyzacja polityki czy też pewien brak poczucia odpowiedzialności. Wymienione elementy pozostały do tego stopnia istotne, że wpłynęły na decyzje i zachowanie społeczeństwa, otwierając drogę „neopopulizmowi”. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż gdyby nie istniała wersja populizmu reprezentowana przez Berlusconi, nie mielibyśmy dzisiaj do czynienia z tzw. neopopulizmem. Zjawiskiem być może jeszcze gorszym. Populizm Berlusconi polegał bowiem na przedstawianiu Włochów takimi, jakimi są, dla których najważniejsze są wartości materialne – czy hedonistyczne, „neopopuliści” natomiast, biorąc za punkt odniesienia obecnie występujące ogólnoeuropejskie zagrożenia, jak imigracja, podziały polityczne czy zanik tradycyjnych partii politycznych, wydobywają ze społeczeństwa włoskiego negatywne emocje – strach, gniew, wściekłość, nienawiść – oraz odrzucenie politycznej poprawności.

⁴⁶ Zob. J. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, *Historie Krajów i Narodów*.

BIBLIOGRAFIA

- Acquaviva S., *Guerriglia e guerra rivoluzionaria in Italia. Ideologia, fatti, prospettive*, Milano 1979.
- Amato G., *Le istituzioni della democrazia. Un viaggio lungo cinquant'anni*, Bologna 2015, *Collezione di testi e di studi*.
- Angela P., Pinna L., *La sfida del secolo. Energia. 200 domande sul futuro dei nostri figli*, Milano 2006.
- Antoszewski A., *Metodologiczne aspekty badań nad systemami rządzenia*, [w:] *Systemy rządów w perspektywie porównawczej*, red. J. Szymanek, Warszawa 2014.
- Bankowicz M., *Faszyzm po faszyzmie. Włoski Ruch Społeczny (MSI) na scenie politycznej powojennych Włoch*, „Politeja” 2006, nr 1(5).
- Bankowicz M., *Maestro politologii. Eksploracje polityki Giovanniego Sartoriego*, Kraków 2018.
- Barra L., *Stato e Mercato nella Seconda repubblica. Dalle privatizzazioni alla crisi finanziaria*, „Economia dei Servizi” 2010, nr 3.
- Bobbio N., *Compromesso e alternanza nel sistema politico italiano*, Roma 2006, *Saggine*, 89.
- Bobbio N., *Verso la seconda Repubblica*, Torino 1997.
- Bokoszczanin I., *Meandry reform wyborczych w Republice Włoskiej*, „Studia Politologiczne” 2015, vol. 35.
- Bokoszczanin I., *Referendum we Włoszech*, [w:] *Referendum w państwach Europy*, red. E. Zieliński, I. Bokoszczanin, J. Zieliński, Warszawa 2003.
- Bokoszczanin I., *Reforma instytucji politycznych Republiki Włoskiej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2004.
- Bokoszczanin I., *Włochy*, [w:] *Niedemokratyczne wymiary demokratycznych wyborów*, red. J. Szymanek, Warszawa 2016.
- Borzym A., *Włochy przed trzecią szansą. Rozmowa z politologiem Gian Enrico Rusconim*, „Studia Europejskie” 1998, nr 5.
- Brambilla M., *Dieci anni di illusioni. Storia del Sessantotto*, Milano 1994, *Saggi italiani*.
- Bull M.J., *The Pentapartito*, [w:] *Oxford Handbook of Italian Politics*, red. E. Jones, G. Pasquino, Oxford 2015, *Oxford Handbooks*, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199669745.013.23>.
- Bull A.C., Gilbert M., *The Lega Nord and the Northern Question in Italian politics*, Basingstoke–New York 2001, <https://doi.org/10.1057/9781403919984>.
- Buonomo G., *Le due maggioranze*, „Mondoperaio” 2014, nr 6.
- Caffarra L., *Il crepuscolo della seconda parte della costituzione. La difficile transizione dalla Prima alla Seconda Repubblica*, Romagnano al Monte 2012.
- Carrieri M., *Seconda Repubblica, senza sindacati? Il futuro della concertazione in Italia*, Roma 1997, *Citoyens*.
- Cassese S., *La svolta. Dialoghi sulla politica che cambia*, Bologna 2019, *Contemporanea*.
- Clark M., *Współczesne Włochy 1871–2006*, przeł. T. Wituch, Warszawa 2009.
- Colarizi S., *Storia politica della Repubblica 1943–2006*, Roma–Bari 2007, *Manuali di base*.
- Colarizi S., Gervasoni M., *La cura dell'ago. Craxi, il partito socialista e la crisi della Repubblica*, Roma–Bari 2006, *Storia e Società*.

Corte costituzionale, sentenza n. 1 del 13 gennaio 2014.

Crainz G., *Storia del miracolo italiano. Culture, identità, trasformazioni fra anni Cinquanta e Sessanta*, Roma 1968.

Crisafulli E., *Le ceneri di Craxi*, Soveria Mannelli 2008.

Di Maio: „Inizia la Terza Repubblica, quella dei cittadini”, 5 III 2018, [online] https://www.huffingtonpost.it/2018/03/05/di-maio-daremo-un-governo-allitalia_a_23377149/?ec_carp=5844476864940538147.

Diamanti I., *Il paese provvisorio dell'instabilità instabile*, „La Repubblica” 2005, 11 IX, [online] <http://www.repubblica.it/2005/i/sezioni/politica/versoelezioni/provvi/provvi.html>.

Dudała R., *System polityczny współczesnych Włoch*. Dynamika zmian, Kielce 2019.

Eatwell R., *Faszyzm. Historia*, przeł. T. Oljasz, Poznań 1999.

Economic growth in Europe since 1945, red. N. Crafts, G. Toniolo, Cambridge 1996.

d'Esposito F., *Elezioni 2018, la Terza Repubblica è cominciata. E assomiglia moltissimo alla Prima*, 5 III 2018, [online] <https://www.ilfattoquotidiano.it/2018/03/05/elezioni-2018-la-terza-repubblica-e-cominciata-e-assomiglia-moltissimo-alla-prima/4204804/>.

Fiorillo M., *La nascita della Repubblica italiana e i problemi giuridici della continuità*, Milano 2000.

Fornaro F., *Giuseppe Romita. L'autonomia socialista e la battaglia per la Repubblica*, Milano 1996, Istituto studi storici Gaetano Salvemini.

Forte F., *L'economia italiana dal Risorgimento ad oggi. 1861-2011*, Siena 2011, *Politica*, 3.

Gaca A., Witkowski Z., *Podstawy ustroju konstytucyjnego Republiki Włoskiej*, Toruń 2012.

Galli G., *I partiti politici italiani (1943-2004)*, Milano 2004, *Saggi*.

„Gazzetta Ufficiale” nr 134, 1946, 20 VI.

Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, *Historie Krajów i Narodów*.

Gilbert M.F., Nilsson R.K., *Historical Dictionary of Modern Italy*, Lanham 2007, *Historical Dictionaries of Europe*, 58.

Ginsborg P., *L'Italia del tempo presente. Famiglia, società civile, Stato 1980-1996*, Torino 1998, *Piccola biblioteca Einaudi. Nuova serie*.

Istituzioni e sistema politico in Italia: bilancio di un ventennio, red. M. Volpi, Bologna 2015, *Percorsi*.

Kulikowska M., *Casus reelekcji prezydenta Republiki Włoskiej G. Napolitana (2013) i wybór S. Mattarelli na ten urząd (2015) – okoliczności faktyczne, uwarunkowania polityczne i procedura wyboru*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2015, nr 11, <https://doi.org/10.12775/TSP-W.2015.003>.

Kuźlewska E., *Referendum konstytucyjne we Włoszech. Jak głosowanie ludowe wpływa na system polityczny państwa?*, „Przegląd Europejski” 2017, nr 2(44), <https://doi.org/10.31338/1641-2478pe.2.17.6>.

La seconda Repubblica, red. G. Mazzocchi, Roma 1993.

Lanchester F., *Legittimità e legittimazione: la prospettiva del costituzionalista*, „Il Politico” 1998, vol. 63, nr 4(187).

Lepre A., *Storia della prima Repubblica. L'Italia dal 1942 al 1992*, Bologna 1993.

Lorencka M., *Ewolucja włoskiego systemu partyjnego po 1993 roku*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2011, nr 7.

- Lorencka M., *Włoski system partyjny. Studium politologiczne*, Katowice 2007, nieopublikowana rozprawa doktorska.
- Losurdo D., *La Seconda Repubblica. Liberismo, federalismo, postfascismo*, Torino 1994, *Temi*, 42.
- Machelski Z., *Dwuizbowy parlament i reformy instytucjonalne w Republice Włoskiej*, „Przegląd Europejski” 2019, nr 1, <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.5176>.
- Machelski Z., *Mechanizm funkcjonowania systemu partyjnego Republiki Włoskiej*, Katowice 1993.
- Machelski Z., *System polityczny Włoch*, Warszawa 2010.
- Malnati F., *La grande frode. Come l'Italia fu fatta Repubblica*, Bari 1998, *De Monarchia*.
- Marangoni F., *Provare a governare, cercando di sopravvivere. Esecutivi e attività legislativa nella seconda repubblica*, Pisa 2013, *Scienza Politica*, 7.
- Marletti C., *Le interpretazioni della crisi italiana e i confini mobili della politica*, [w:] *Politica e società in Italia*, red. C. Marletti, Milano 2000.
- Montanelli I., Cervi M., *L'Italia della Repubblica*, Milano 1985.
- Mortati C., *La costituzione in senso materiale*, Milano 1998, *Per la storia pensiero giuridico moderno*, 49.
- Orłowski W., Skrzydło W., *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, [w:] *Ustroje państw współczesnych*, t. 1, red. W. Skrzydło, Lublin 2010.
- Panbianco A., *Il sistema politico italiano: mutamenti e continuità*, [w:] A. Panbianco, *Una certa idea di scienza politica. Saggi in onore di Gianfranco Pasquino*, Bologna 2016, *Percorsi*.
- Pasquino G., *Il sistema politico italiano fra neo-trasformismo e democrazia consociativa*, „Il Mulino” 1973, nr 4.
- Pera M., *La „seconda Repubblica” in Italia: dove sta andando?*, „American Consortium on European Union Studies”, Washington, 26 V 2002, [online] <https://www.senato.it/documenti/repository/presidente/discorsi/SecondaRepubblica.pdf>.
- Podemski P., *Od Pierwszej do Drugiej Republiki – mechanizmy transformacji włoskiego systemu partyjnego*, [w:] *Partie polityczne w początkach XXI wieku. Problemy rozwoju, organizacji i funkcjonowania*, red. M. Winclawska, Toruń 2013.
- Podemski P., *Silvio Berlusconi and the Second Italian Republic: A Model Post-Democracy?*, [w:] *The Post-Marked World: Theory and Pratiche in the 21st Century*, red. K. Kujawińska Courtney, I. Penier, S. Chakrabarti, Cambridge 2013, *Cultural Studies*.
- Political Parties and Political Development*, red. J. LaPalombara, M. Weiner, Princeton 1966.
- Procacci G., *Historia Włochów*, przeł. B. Kowalczyk-Trupiano, Warszawa 1983.
- Republika Włoska: wyrok Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z 25 stycznia 2017 r. w sprawie italicum (sygn. 48b/2015)*, przeł. i oprac. M. Rulka, „Przegląd Sejmowy” 2018, nr 1(144).
- Rivosecchi G., *Reformy instytucjonalne i system dwuizbowy we Włoszech – analiza stanu reform*, przeł. M. Rozpędowska, „Przegląd Sejmowy” 2007, nr 6(83).
- Ronchey A., *Chi vincerà in Italia? La democrazia bloccata i comunisti e il „fattore K”*, Milano 1982, *Primapagina*.
- Sabbatucci G., *Il trasformismo come sistema*, Roma–Bari 2003, *Sagittari*.
- Salvadori M.L., *Storia d'Italia e crisi di regime. Saggio sulla politica italiana 1861-2000*, Bologna 2001, *Contemporanea*.

- Salvati M., *La suggestione proporzionale*, „Corriere della Sera” 2012, 14 III, [online] https://www.corriere.it/cultura/libri/12_marzo_14/salvati-mulino-suggestione-proporzionale_6e88fdb6-6de0-11e1-98c2-a788cd669a01.shtml.
- Sarnecki P., *Republika Włoska*, [w:] P. Sarnecki, *Ustroje konstytucyjne państw współczesnych*, Warszawa 2013, *Seria Akademicka*.
- Sartori G., *Parties and Party Systems. A framework for analysis*, Cambridge 1976.
- Sartori G., *Seconda repubblica? Sì, ma bene*, Milano 1992, *Saggistica Italiana*.
- Sartori G., *Teoria dei partiti e caso italiano*, Milano 1982.
- Sierpowski S., *Lewica współczesnej Italii*, Warszawa 1973.
- Sondel-Cedarmas J., *Eurosceptycyzm skrajnej prawicy na przykładzie włoskich ugrupowań neofaszystowskich we Włoszech*, [w:] „Rodzinna Europa”. *Europejska myśl polityczno-prawna u progu XXI wieku*, red. P. Fiktus, H. Malewski, M. Marszał, Wrocław 2015, *Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego*.
- Sondel-Cedarmas J., *Giovanni Giolitti*, [w:] *Współczesne doktryny polityczne i prawne. Twórcy, idee, interpretacje. Podręcznik akademicki*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz i in., Kraków 2012.
- Verso l'incerto bipolarismo. Il sistema parlamentare italiano nella transizione 1987-1999*, red. A. D'Andrea, Milano 1999.
- Viola P., *Il Novecento*, Torino 2000, *Storia moderna e contemporanea*, 4.
- Urbaniak M., *Sąd Konstytucyjny w Republice Włoskiej*, Toruń 2019.
- Wawrzyniak J., *Kryzys systemu partyjnego we Włoszech*, „Krytyka” 1994, nr 43.
- Wawrzyniak J., *Włochy – stara czy nowa republika?*, „Krytyka” 1994, nr 44-45.
- Wawrzyniak J., *Transformacja systemowa we Włoszech*, [w:] *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. A. Jankiewicz, J. Trzcinski, Warszawa 1996.
- Witkowski Z., *Ustrój konstytucyjny współczesnych Włoch w aktualnej fazie jego przemian 1989-2004*, Toruń 2004.
- Witkowski Z., *Europeizacja Konstytucji Republiki Włoskiej*, [w:] *Aktualne problemy konstytucji. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej profesora Bogusława Banaszka*, red. H. Babiuch, P. Kapusta, J. Michalska, Legnica 2017.
- Woods D., *Il fenomeno delle Leghe*, [w:] *Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni*, red. F. Anderlini, L. Leonardi, Bologna 1991, *Edizione 91*.
- Zakrzewska J., *Włochy. Zarys ustroju*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.

Mgr Małgorzata Maria FIJAŁ – doktorantka na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ. Magister europeistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Università degli Studi di Padova. Stypendystka programów Komisji Europejskiej, m.in. na Università per Stranieri di Perugia i Università degli Studi di Bari Aldo Moro, Università Roma Tre. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się na polityce, kulturze i społeczeństwie współczesnych Włoch. Przygotowuje rozprawę doktorską na temat koncepcji Padanii.